

О. Ю. БОРИСЬОНОК (Росія, Москва)

Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922—1923 рр.*

Політика коренізації (стосовно України — українізації) є важливою складовою радянської національної політики в 1920-ті рр. Більшість дослідників пов'язує українізацію з національно-культурними процесами, що відбувалися в УСРР, приділяючи основну увагу так званому "відродженню України" початку ХХ ст. При цьому в тіні часто залишаються обставини прийняття рішення про необхідність українізації: 1922—1923 рр. були періодом активного обговорення принципів побудови Союзу РСР. Розглядати національну політику цього періоду у відриві від вказаної проблеми не можна. Особливу увагу при цьому слід приділити суб'єктивному фактору, який відігравав помітну роль у партійній політиці 1920-х рр., у даному випадку — позиції Й. В. Сталіна, котрий проводив національну політику, з одного боку, і керівництва союзних республік, зокрема УСРР, — з іншого.

Пояснюючи суть політики радянської влади, Сталін розкривав у 1920 р. "обманливу видимість" "так званих незалежних" Польщі, Фінляндії та ін. Єдино прийнятною "формою союзу між центром і окраїнами" він вважав автономію; при цьому до останньої відносив й "вузьку адміністративну автономію" німців Поволжя, і політичну автономію башкирів та киргизів, і ще більш широку автономію "українського типу". Прикладом вищої форми автономії, на думку Сталіна, були договірні відносини з Азербайджаном¹. Радянська автономія трактувалася Сталіним досить широко: в один ряд ставилися і німці Поволжя, і Україна, і Азербайджан. Суть такої автономії фактично зводилася до "духовного зближення" центру і окраїн. Щоб радянська влада стала "рідною" для "народних мас окраїн Росії", Сталін пропонував "поставити школу, суд, адміністрацію, органи влади рідною мовою". Таким чином, він підкреслював нагальність проведення заходів, які потім становитимуть основу більшовицької "коренізації": "Необхідно, щоб усі радянські органи на окраїнах, суд, адміністрація, органи господарства, органи безпосередньої влади (а також і органи партії) склались по можливості з місцевих людей, які знають побут, нрави, звичаї, мову місцевого населення..."² Однак брак національних партійних кадрів і непроста внутріполітична обстановка істотно ускладнювали ситуацію, що зумовлювало декларативність висунутих гасел на даному етапі.

Говорячи про чергові завдання партії у національному питанні на Х з'їзді, Сталін виділив кілька періодів у національній політиці РКП(б): "На початку Жовтневої революції ми обмежувалися декларацією прав народів на відокремлення. В 1918 р. і 1920 р. ми проводили роботу по лінії адмініс-

* Стаття підготовлена при фінансовій підтримці Російського гуманітарного наукового фонду (проект № 98-01-00366).

тративного переділу Росії за національною ознакою в інтересах зближення трудових мас відсталих народів з пролетаріатом Росії. А нині ми на цьому з'їзді ставимо питання на суто практичний ґрунт..."³. Дійсно, як справедливо зауважив А. С. Барсенков, у 1918—1921 рр. "створення національно-державних утворень мало на меті єдине — збити напруження національно-сепаратистських настроїв"⁴. Поступово ситуація змінювалася, зміцнення влади у центрі й на місцях дало можливість партійному керівництву пильніше подивитися на національну ситуацію в колишній Російській імперії та перейти, за словами Сталіна, до "практичної постановки питання".

Відповідно до проголошених у Москві гасел, в Україні виходить ряд декретів на користь української мови. При цьому якщо в Конституції УСРР, прийнятій 10 березня 1919р. з'їздом рад УСРР, тільки говориться про неприпустимість будь-яких національних привілеїв і національних утисків⁵, то в декреті Всеукраїнського ЦВК від 21 лютого 1920 р. зазначається, що українська мова повинна застосовуватися "нарівні з великоруською" на всій території Української СРР, а всі "установи, як цивільні, так і військові, повинні приймати заяви та інші справи як великоруською, так і українською мовами"⁶.

У 1920—1923 рр. у резолюціях різних партійних форумів і декретах ВУЦВК підкреслювалося, що й українська мова (як мова більшості населення України, особливо сільського), і російська (як мова більшості міського населення) мають загальнодержавне значення⁷. Українську мову мали використовувати в навчальних закладах, політосвітроботі, судочинстві, рекомендувалося створювати спеціальні курси для службовців по вивченню української мови. Ці питання обговорювалися на листопадовому (1920 р.) пленумі ЦК КП(б)У, на I Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.), лютневому і жовтневому (1922 р.) пленумах ЦК КП(б)У⁸. У постанові двох останніх пленумів указувалося на "спроби української контрреволюції оволодіти культурним життям країни", при цьому підкреслювалося, що директиви конференції РКП(б) від грудня 1919р. по усуненню "української контрреволюції з тих позицій, які вона зайняла в культурно-національному розвитку країни", досі не виконані⁹. Постанова підкреслювала рівноправність української і російської мов, неприпустимість "штучної українізації та русифікації" і проголошувала свободу використання тієї чи іншої мови; одним з основних завдань КП(б)У проголошувалося "створення кадрів комуністів-українців", указувалося на необхідність зміцнення "української комуністичної літератури", в т. ч. періодичних видань і навчальних посібників¹⁰.

Очевидно, Ю. Шевельов правий, вважаючи, що сама кількість декретів і резолюцій свідчить про те, що вони залишалися лише на папері¹¹. О. Кручек також зазначає, що "хоч новий уряд прийняв у цей період ряд декретів і постанов на користь української мови, у дію вони так і не були введені"¹². Наприклад, до початку 1924 р. (тобто вже після XII з'їзду партії) українських шкіл було близько 64 %, причому кількість українських шкіл "значно відставала від складу українського населення" у Харківській, Одеській і Донецькій губерніях; в інститутах навчалася лише 25,2 % українців, у технікумах — 46,2 %; повністю на українську мову навчання перейшло 3 індустріально-технічних вузи, 7 — сільськогосподарських, 5 — педагогічних, 4 — соціально-економічного профілю і 6 — художнього¹³. В 1923 р. видавалося тільки 28 газет українською мовою (86 — російською), а книг друкувалося — 31 % від загальної кількості¹⁴.

Причини такого становища слід шукати в особливостях української партійної організації: у 1922 р. в КПУ було 23 % українців і 54 % — ро-

сіян¹⁵, при цьому більшість українців вживала російську мову. На ставлення до української мови впливали і спомини про зовсім недавні події громадянської війни, бої з "українськими урядами"¹⁶ і віра в "світову революцію" з її інтернаціоналістськими гаслами. Яскравим свідченням цього є відома "теорія боротьби двох культур" секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебеда, який вважав неминучою перемогу російської (пролетарської) культури над українською (сільською).

Становище дещо змінилося, коли в 1920 р. до складу КП(б)У увійшли українські есери (так звані боротьбисти)¹⁷, які вимагали "національного самовизначення (соціалістичного) України". Керівництво КП(б)У, з одного боку, визнавало необхідність зміцнення позицій української мови в республіці, поставивши колишнього боротьбиста Г. Ф. Гринька на чолі Наркомосу (1920—1923 рр.), але в той же час вказувало на неприпустимість "штучної українізації", пікреслювало рівноправність української й російської мов. Тенденція використовувати у своїх інтересах національні переконання колишніх боротьбистів було притаманним верхівці КП(б)У вже на початку 1920-х рр., пізніше це стало однією з характерних рис сталінської партійної політики.

Неоднозначно складалася ситуація в районній ланці української парторганізації. Здійснюючи поїздку по Україні в липні 1922 р., секретар ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський записував у щоденнику свої враження від зустрічі з секретарями районів. Він відзначав відсутність "ідейного життя та ідейних інтересів", постійні склоки, "отаманщину", з якими він вважав потрібним покінчити "хоч би розпеченим залізом" (особливе невдоволення секретаря ЦК викликала полтавська організація, яка "погрузла в склоках")¹⁸. Мануїльський відмічав і відсутність координаційної роботи: особисті зустрічі між секретарями губкомів і райкомів проходили вкрай нерегулярно, "розмови по прямому проводу заміняли листи", газети приходили з запізненням майже на тиждень. У підсумку був зроблений невтішний висновок: "керівництва ЦК не відчувається"¹⁹.

Як справедливо відзначає С. В. Кульчицький, з початку 1920-х рр. почав "набирати силу" процес поділу партії на "членську масу" і "апаратників"²⁰. Перші ще не відчули жорсткості "демократичного централізму", крім того, серед них було чимало прибічників загальноопозиційних угруповань²¹. "Апаратники" же, у свою чергу, не завжди були слухняні центру. Сепаратистські прагнення ряду українських партійних лідерів викликали серйозну занепокоєність Москви ще в період організаційного оформлення КП(б)У в 1918 р. Під час обговорення питання про характер суверенності республік і принципи побудови СРСР в 1921—1922 рр. серед українських комуністів було багато прибічників широких прав союзних республік в СРСР. Л. Каганович згадував, що "на Україні націонал-комуністи з "боротьбистів" у співдружності з троцькістами... посилено популяризували ідею "конфедерації" з суцільно урізаними правами: всі, наприклад, постанови уряду "конфедерації" мали підтверджуватись урядами республік; "конфедерації", як правило, не повинні були мати свою армію, єдиного громадянства, своїх законодавчих органів і т. д."²² Найвідомішим серед "конфедералістів" був голова Раднаркому (1919—1923) і нарком закордонних справ України Х. Г. Раковський. І хоч мова не йшла про самостійний зовнішньополітичний курс, спроба встановлення своїх власних міжнародних зв'язків була наявною. Центр же не вважав правильною концепцію визнання національних і державних прав союзних республік як суб'єктів міжнародних правовідносин²³.

Іншим активним учасником дискусій того часу був член ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ УСРР (1921 р.), нарком юстиції і генеральний

прокурор УСРР (1922—1927 рр.) М. О. Скрипник, якого нерідко вважають одним із символів українського націонал-комунізму, котрий прагнув знайти рівнодіючу двох тенденцій — інтернаціональної і національної в партійній політиці і виступав не тільки за пролетарське об'єднання всіх народів, а й проти обмеження прав союзних республік у союзі, що створювався²⁴. Відсутність суворого контролю за українською партійною організацією не могла не турбувати центральне партійне керівництво. Влітку 1922 р. В. І. Ленін у своїй записці Сталіну з приводу висилки з Росії "меншовиків, н.-с-ів, кадетів і т. п." писав: "...Харків винишпорити, ми його не знаємо, це для нас "закордон"²⁵.

Приблизно з травня—червня 1922 р. Сталін, який став на той час генеральним секретарем партії, почав виявляти постійний інтерес до роботи периферійних парторганізацій²⁶. У листі до Леніна 22 вересня 1922 р. Сталін наполягав на необхідності негайної зміни існуючого порядку відносин "між центром і окраїнами", причому не лише з точки зору зручності адміністрування, але, головним чином, з партійно-політичних причин. Сталін звертав увагу на існування серед комуністів великої кількості "соціал-незалежників", котрі вперто приймали "слова про незалежність за чисту монету" і були незадоволеними нейтралістською політикою ЦК партії, пояснюючи їх появу необхідністю "демонструвати" в період громадянської війни "лібералізм Москви у національному питанні"²⁷.

Сталін наполягав на тому, що "через рік буде незрівнянно важче відстояти фактичну єдність радянських республік". Хоч єдина партійна система здавалася більшовикам могутньою об'єднуючою силою, Сталін, очевидно, побоювався розколу партії на національному ґрунті, тим більше, що в офіційних документах по відношенню до радянських республік постійно фігурували визначення "незалежна" і "суверенна". Це давало підстави республіканським керівникам вимагати виконання декларованих принципів²⁸.

Однак певною мірою здійснити свої плани Сталіну не вдалося. Хоч 24 вересня 1922 р. комісія оргбюро ЦК РКП(б) прийняла резолюцію про відносини РСФРР з незалежними республіками, де говорилося про "формальний вступ" радянських республік до складу РСФРР, через кілька днів (приблизно 26 вересня 1922 р.) за наполяганням Леніна були внесені уточнення в пункти резолюції. Тепер мова йшла вже про їх об'єднання в СРСР "із залишенням за кожною з них права вільного виходу зі складу "союзу".

Як і передбачав генсек, самостійний статус залишили тільки за деякими наркоматами (юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення). Безумовно, Сталін всіляко намагався втілити в життя свою ідею про заміну фіктивної незалежності дійсною внутрішньою автономією республік відносно мови, культури, юстиції, внутрішніх справ, землеробства тощо, роблячи спроби таким чином компенсувати обмеження самостійності "незалежних республік".

Підводячи "ідеологічну базу" під настанови в національному питанні, Сталін використав уже відомі постулати. Знову підкреслювалося значення зовнішньополітичного аспекту. Якщо в 1921 р. вказувалося лише на докорінне поліпшення відносин Туреччини, Персії, Афганістану, Індії та ін. з Росією, то через два роки мова йшла про необхідність "розворушити, революціонізувати" "східні колоніальні та напівколоніальні країни", які бачили в СРСР "прапор визволення"²⁹. На XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) він знову говорив про необхідність враховувати національні особливості. Однак якщо на X з'їзді основний акцент був зроблений на двох ухилах від "принципів комуністичного інтернаціоналізму" — великодержавності окремих комуністів, які не враховували національні особливості,

і буржуазно-демократичному націоналізмі, — пізніше з'явилися нові відтинки в оцінці ситуації. Звертаючи в 1923 р. увагу на фактичну економічну нерівність союзних республік, Сталін особливо наполягав на тому, щоб у цих республіках "були створені осередки промисловості", наводив конкретні приклади ³⁰, тоді як раніше констатувалася необхідність не забувати про "особливості економічного стану" окремих республік і вказувалося на те, як небезпечно "пересаджувати на територію цих народностей ті заходи, які мали силу і значення тут, у центрі Росії..." ³¹.

Ще в 1921 р. на X з'їзді партії Сталін підкреслив, що українська національність існує, і розвиток її культури є обов'язком комуністів. Більше того, "якщо в містах України до цього часу ще переважають російські елементи, то з рухом часу ці міста будуть неминуче українізовані" ³². В 1923 р. Сталін розвиває цю думку, вказуючи на необхідність контролювати процес урбанізації в УСРР.

На XII з'їзді знову пролунали вже звичні пропагандистські штампи. Так, Сталін пропонував "вжити всіх заходів до того, щоб радянська влада в республіках стала зрозумілою і рідною... щоб не тільки школи, а й усі установи, всі органи як партійні, так і радянські, крок за кроком націоналізувалися, щоб вони діяли мовою, зрозумілою для мас". Новою була пропозиція створити таку "конструкцію комісаріатів у Союзі Республік", яка дозволяла б "безумовно задовольняти" потреби окремих республік. З цією метою у складі Союзного ЦБК затверджувалися дві палати: "перша обиралася би на союзному з'їзді рад, незалежно від національностей, а друга обиралася би республіками і областями" ³³.

Тим часом представники республік чудово розуміли приховану причину подій, що відбувалися. Необхідність пропонованої Сталінінм коренізації не викликала сумнівів. Однак обстановка на з'їзді навколо національного питання свідчила про те, що дискусії відносно характеру створеного СРСР далеко ще не завершилися.

Так, Раковський ще в період підготовки до XII з'їзду пропонував свій варіант тез з національного питання. Раковський писав: "Підкреслюючи необхідність... централізму... Комуністична партія ще раз підкреслює, що пролетарський централізм не виключає і визнання рівноправ'я національностей Радянського Союзу в користуванні матеріальними благами."

Комуністична партія завжди стверджувала, що централізм повинен бути демократичним, навіть коли йде мова про національно-однорідну державу, і що тільки широка обласна і місцева автономія, господарська та адміністративна, при додержанні єдиного керівництва і єдиного планового господарства, є єдино сумісною з інтересами пролетаріату і з інтересами господарського розвитку країни" ³⁴.

Пропозиції Раковського не були прийняті, однак він не залишав надії на успіх. На з'їзді Раковський говорив про "змичку революційного російського пролетаріату з 60 мільйонами селян-іногородців", пропонує "йти шляхом практичного вирішення питання" і критикує пропозицію Сталіна про утворення двопалатного ЦБК СРСР: "... У так званій другій палаті всі національності... будуть брати участь з однаковим числом голосів. Таким чином, кожна з 15 автономних республік і областей РСФРР матиме по 4 голоси... виходить, що фактично РСФРР буде мати 64 або 70 голосів, Україна матиме 4 голоси, Білорусія матиме 4 голоси... Ми були б задоволені, якщо б РСФРР задовольнилася б в цій палаті голосами не більше двох п'ятих, і нехай вона ці дві п'ятих голосів розподілить між різними республіками..." ³⁵. Раковський вимагав "відняти від союзних комісаріатів дев'ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам". Про-

лунала також неприхована критика на адресу тільки-но утвореного Союзу: "Що вийшло після утворення Союзу Республік. Союз — це було зрозуміло, як сигнал обрушитися всією своєю вагою на окремі Республіки, задушити їх, розформувати їх" ³⁶. Раковський був незадоволений діями центральних комісаріатів, особливе обурення викликала та обставина, що після утворення СРСР союзні функції тимчасово були надані комісаріатам РСФРР. "Я запитую, хто ким керує, — чи Центральний Комітет керує радянськими органами, чи радянські органи під впливом своїх внутрішніх передавальних пасів керують ЦК" ³⁷, — говорив Раковський. Однак пізніше він вирішив викреслити це своє останнє висловлювання з стенографічного звіту з'їзду, розміркувавши, що воно може бути використане проти нього, однак залишався твердо переконаним у тому, що "союзне будівництво є несвоечасним і в корені помилковим" ³⁸.

Не менш емоційним був виступ на з'їзді Скрипника. Він акцентував увагу на тій обставині, що партійні рішення з національного питання залишаються лише на папері: "Чому ми практично національне питання не вирішуємо. Справа у тому, що ми балансуємо в галузі національного питання... Виникає великодержавний шовінізм, він компенсується іншим і завжди виходить подвійна бухгалтерія. Особливо це було помітно у нас на Україні — це боротьба з великодержавним націоналізмом (так у тексті. — О. Б.) ... Чи не є це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато і багато хто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдали" ³⁹. Скрипник, наполягаючи на живучості великодержавних забобонів, намагався перенести акцент на необхідність боротьби з "великодержавним шовінізмом".

Таким чином, виступи на XII з'їзді РКП(б) відбивають основні настрої української парторганізації. Раковський і Скрипник відстоювали вимоги справжньої незалежності союзних республік, їх національні права. Всі були абсолютно переконані в неприпустимості централізаторських устремлінь Москви. Незважаючи на укладення союзного договору, становлення державних інститутів тільки почалося, і гострі дискусії свідчили про бажання як центру, так і союзних республік зробити вирішальний вплив на цей процес. Намагання деяких республіканських лідерів розширити повноваження республіканських органів влади наштовхувалися на жорстку позицію центру, котрий не бажав "перебільшувати значення національного питання". "Крім права народів на самовизначення, є ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, і тому останньому праву підпорядковане право на самовизначення", — підкреслював Сталін ⁴⁰.

А. П. Ненароков справедливо відзначає, що для більшості опонентів Сталіна з національного питання на XII з'їзді головним елементом незалежності було "чітке розмежування сфер ведення Союзу і місцевого самоврядування на всіх рівнях", яке забезпечувало "можливість самостійного визначення основ економічного і культурного розвитку при ефективному обмеженні централізму" ⁴¹. Дійсно, у гострих дискусіях мова йшла в основному про права республік і центру, тоді як гасло коренізації партії відходило на другий план, оскільки на її характер істотний вплив повинні були зробити відносини республік та центру, не до кінця з'ясовані на XII з'їзді партії.

Відповідно до прийнятих на з'їзді рішень про "коренізацію" партії, VII конференція КП(б)У (квітень 1923 р.) доручила Наркомосу розробити план розвитку української радянської культури, українізації державного і господарського апарату. 23 травня 1923 р. на засіданні українського політбюро було знову розглянуте питання українізації, підбиті деякі підсумки і намічені основні її напрями. На думку українського партійного керівниц-

тва, більш-менш благополучна картина склалася у системі освіти, тоді як державні та партійні органи вимагали особливої уваги. Раковський так охарактеризував ситуацію: "...У нас в центральних органах, тобто в комісаріатах, у правліннях трестів, у кооперації, за винятком сільськогосподарської, — кількість українців, які знають і розуміють українську мову, надто мало. Може бути 1/5, 1/8 і навіть 1/10 всіх службовців..." Дещо поліпшилася справа на периферії, де кількість українців у державних установах перевищувала 50 %. Українців у КП(б)У було 24 % ⁴².

Згідно з рядом постанов державні службовці, тільки-но прийняті на роботу, повинні були протягом 6 місяців вивчити українську мову, для тих, хто довше працював, був визначений строк в один рік. Діловодство передбачалося також вести українською мовою, це ж стосувалося викладання тощо ⁴³. Таким чином, конкретизувалися вже знайомі з попередніх постанов заходи, стали більш жорсткими строки їх виконання.

Конфлікти між центральними та республіканськими органами управління, про які неодноразово говорили учасники XII з'їзду, ставали все гострішими. Втягнутими в ці суперечки опинилися і політбюро ЦК РКП(б), і оргбюро, і секретаріат. Центральне партійне керівництво було цим вкрай незадоволене і намагалося взяти реванш, використавши "справу" "буржуазного націоналіста" М. С. Султан-Галієва для того, щоб розпочати уніфікацію національної політики в СРСР.

Незабаром після арешту Султан-Галієва (4 травня 1923 р.), звинуваченого в "створенні пантюркистської націоналістичної організації", було вирішено провести нараду національних працівників. Порядок денний містив два питання: виключення Султан-Галієва з партії і заходи щодо здійснення резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Нарада була побудована таким чином, що стало очевидним бажання Сталіна приборкати непокірних "націоналістів", указуючи на приклад Султан-Галієва. Особливу увагу було приділено Україні. Так, у промові Сталіна говорилося про необхідність "поступової націоналізації урядових установ" у республіках і насамперед "у такій важливій республіці, як Україна" ⁴⁴. Викремлення України з ряду інших республік не випадкове: відносини українського і центрального партійного керівництва були в той період далекими від ідеальних. Сталін же намагався поставити цю велику республіканську парторганізацію під свій контроль.

Наміри центрального керівництва були вельми очевидними для учасників наради. Скрипник, виступаючи на нараді, заявив, що питання про Султан-Галієва "не є просто справою особистою, воно поставлене у площину партійної політики... Я побоююсь, щоб... постановка справи Султан-Галієва на цій нараді не призвела б до якогось порушення нашої лінії" ⁴⁵. Скрипник правильно зрозумів намір Сталіна покінчити з плюралізмом думок з національного питання, але не зміг передбачити наслідки: ті, хто виступав за Султан-Галієва, через кілька років стали "ворогами народу".

Раковський і Скрипник скористалися трибуною наради, щоб знову зробити спробу перемогти у старій дискусії. Так, Раковський детально інформував присутніх про хід українізації, наводив конкретні цифри, називав постанови і т. п. Однак метою його виступу було, як і раніше, добитися "розширення прав окремих республік": "Найголовніше, однак, на що ми назираємо у наших постановах, це дати республікам значно більше прав у фінансовому господарстві і більшу ініціативу в розподілі таких кредитів, яким є сільськогосподарський кредит". Раковський запропонував перевести кілька об'єднаних комісаріатів у склад самостійних, а злитих — у об'єднані; зберегти дві окремі президії в двопалатному союзному ЦВК ⁴⁶.

Питання про союзне будівництво розглядав у своєму виступі й Скрипник: "Наш Союз Соц. Республік має свою суверенну волю... Це є єдина суверенна держава, котра виступає як єдине ціле. Це зовсім не означає, що у такому союзі знищується воля республік, які у ньому об'єднуються, що знищується суверенність республік, які об'єднуються. Це не так. Ми будуємо свою державу таким чином, що вільні республіки, які об'єднуються, залишаються внутрішньо незалежними..." Однак він надавав великого значення національній формі союзної республіки, в ім'я якої намагався "українізувати" пролетаріат УСРР: "...Для того, щоб зрозуміти українське селянство, нам необхідно підійти до пролетаріату і сказати: передові загони робітничого класу, навчіться українській мові для того, щоб вести українське селянство до соціалізму". При цьому він не приховував ту обставину, що з даного питання йому довелося "вести посилену боротьбу в партії на Україні"⁴⁷. І Раковський, і Скрипник, приділяючи основну увагу союзному будівництву, відсували питання українізації на другий план, указуючи таким чином на їх підпорядкований характер. Питання українізації Скрипник тісно пов'язував з питаннями союзного будівництва, оскільки для нього було очевидним, що від того, як будуватимуться відносини центру і республік, залежатиме і те, яким шляхом піде і в яких формах проводитиметься українізація. Для Раковського було більш важливим добитися реальної самостійності України, проблеми ж української мови в республіці його хвилювали значно менше, хоч він і вважав необхідним виконувати рішення з'їзду.

Другий представник УСРР на нараді Г. Ф. Гринько також проявив себе як переконаний прибічник українізації: "Я хочу сказати, що на Україні, хоч питання з проведенням українізації стоїть надзвичайно складно, все ж у мене таке враження, що ми відстаємо, що на Україні ми не тримаємо справжнього темпу розвитку в цьому відношенні". Особливе занепокоєння Гринька викликав рух національного складу партії: "Ми не вирінюємося в бік збільшення в ній (партії. — О. Б.) українських елементів", "нам потрібно ще буде створити таке становище, щоб широкі ряди націоналів у партії залучити до політичної роботи і активності, тому що досі ще ми маємо дуже складний і сильний тиск великоросійських тенденцій та ухилив"⁴⁸. Висловився він і з приводу відносин республіки і центру, підкресливши необхідність "забезпечити розвиток господарської ініціативи, якою така велика республіка, як Українська, повинна володіти повністю і реально"⁴⁹.

Безумовно, конфлікти, які розгорілися на нараді, були відлунням недавніх суперечок на XII з'їзді партії. Слід в основному погодитися з думкою П. Гобла, який вважав, що Сталін використав атаку проти татар тільки як спробу кулю відносно українців і що "таким чином Сталін реагував на Україну, де його позиції в 1923 році були ще слабкими"⁵⁰. Необхідно, проте, враховувати, що Сталін на нараді хотів залякати не лише українців, а й інших "націоналів", незгодних з політикою центрального партійного керівництва.

Згідно з рішеннями XII з'їзду і IV національної наради ЦК РКП(б) намітив ряд заходів по "коренізації". В документі під назвою "Заходи по втіленню в життя постанов з національного питання, прийнятих XII з'їздом і національною нарадою", мова йде про обов'язкове викладання національних мов як у республіканських рад партшкол ах, так і "у всіх без винятку навчальних закладах національних областей і республік", про надання "достатньої кількості місць" на робфаках вузів національних республік і областей представникам корінної національності, про систематичні субсидії для національних газет з огляду на їхню неможливість відразу пе-

рейти на госпрозрахунок. Встановлювалося правило, згідно з яким "у кожному основному відділі Обкому або нац. ЦК або зав., або його заст. повинен бути працівником місцевої національності". Крім того, під жорсткий контроль підпадали як "російські працівники", "проти котрих виникли звинувачення в російському шовінізмі, колонізаторстві і нерозумінні завдань партії в галузі національного питання", так і будь-які інші "окремі працівники", що ухиляються "в бік місцевого шовінізму і націоналізму", "персональних угруповань і склок". Особлива увага приділялася Україні (разом з Туркестаном), підкреслювалася необхідність "особливо стежити за проявами великодержавного націоналізму і місцевого шовінізму", "вживаючи своєчасних заходів щодо запобігання і викорінення їх" ⁵¹.

Слід відзначити ті положення документа, які стосуються кадрових змін у республіках. Восени 1923 р. у головного тоді противника Сталіна — Л. Троцького було чимало прибічників в Україні⁵², що викликало серйозну стурбованість "трійки". Незабаром після наради у відомому листі Г. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. дається коротка характеристика становища в Україні: "Тут був днями Раковський. Приїжджав до Троцького, до нас не заходив. Україну, по-моєму, треба серйозно зміцнити новими великими людьми" ⁵³. Таким чином, проблему українізації та коренізації взагалі слід розглядати у зв'язку зі складною внутріполітичною ситуацією, враховуючи як різні аспекти утворення СРСР, так і розташування сил всередині партії та її керівних органів.

На початку 1920-х рр. численні декрети про підвищення значення української мови практично не виконувалися: верхівка КП(б)У основну свою увагу приділяла правовому статусу України в утворюваному тоді Союзі РСР. Усунення з України одного з прибічників Троцького — Раковського, будучи проявом жорсткої внутріпартійної боротьби в центрі, вплинуло в той же час і на ситуацію в республіці. Після того як в Україну на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У Сталін направив Кагановича, політика коренізації значно поживавилася. Українські комуністи — прихильники українізації — одержали своєрідний "карт-бланш" на її проведення в обмін на підтримку позицій Сталіна в республіці. Противники українізації змушені були змиритися зі своєю поразкою ⁵⁴.

У свою чергу, Сталін та його однодумці на початку 1920-х рр. ще не могли відверто і безперешкодно здійснювати на практиці власні плани національного будівництва, які мали багато спільного з традиційними принципами імперської державності. Тільки усунувши з політичної сцени своїх політичних опонентів у центрі і республіках і утвердивши в партії жорстку єдиноначальність, сталінці змогли без перешкод проводити свою політику.

¹ Сталин И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник статей и речей. - М., 1937. - С. 60.

² Там же. — С. 62—63.

³ Там же. — С. 79.

⁴ Барсенков А. С. Меняющаяся роль русского народа в национальной политике Советской власти // Барсенков А. С., Вдовицкая А. И., Корещук В. А. Русский народ: историческая судьба в XX в. — М., 1993. — С. 37.

⁵ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). — Чернівці, 1998. — С. 72.

⁶ До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 111.

⁷ Кручек О. А. Становлення державної політики УРСР у галузі національної культури (1920-1923 рр.). - К., 1996. - С. 16.

⁸ Див.: Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Чехович В. А., Касьянов Г. В., Ткачова Л. І. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х — на початку 30-х років). — К., 1990. — С. 3—25.

- ⁹ Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. Ч. 2. - К., 1997. - С. 11-12.
- ¹⁰ Там же. - С. 13-14.
- ¹¹ Шевельов Ю. Назв, праця. — С. 74.
- ¹² К р у ч е к О. А. Указ. соч. — С. 41.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ), ф. 4402, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1, 3—5.
- ¹⁴ К р у ч е к О. А. Указ. соч. — С. 28, 30.
- ¹⁵ К р а в ч е н к о Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. - С. 134.
- ¹⁶ Шевельов Ю. Назв, праця. — С. 74.
- ¹⁷ Там же. - С. 75.
- ¹⁸ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі — РЦХИДНИ), ф. 523, оп. 1, од. зб. 105, арк. 2-10.
- ¹⁹ Там же, арк. 12.
- ²⁰ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. - С. 241.
- ²¹ Див.: Каганович Л. Памятные записки. — М., 1996. — С. 284.
- ²² Там же. - С. 299.
- ²³ Г о л о в к о В. А., С т а н ч е в М. Г., Ч е р н я в с к и й Г. И. Между Москвой и Западом. — Харьков, 1994. - С. 87-88, 100.
- ²⁴ М е й с Дж., Солдатенко В. Ф. Національне питання у житті і творчості Миколи Скрипника // Укр. іст. журн. — 1996. — № 3. — С. 132.
- ²⁵ П а в л о в Д. Б. Большевицкая диктатура против социалистов и анархистов. 1917 — середина 1950-х годов. — М., 1999. — С. 206.
- ²⁶ К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні... — С. 234.
- ²⁷ Документы и материалы о работе комиссии Орг. бюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса "О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик" к Пленуму ЦК партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. - 1989. - № 9. - С. 199.
- ²⁸ Национальная политика России: история и современность. — М., 1997. — С. 269.
- ²⁹ С т а л и н И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. — С. 88—89, 112.
- ³⁰ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — М., 1968. — С. 486.
- ³¹ С т а л и н И. В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. — С. 77.
- ³² Там же. — С. 81.
- ³³ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — С. 492.
- ³⁴ РЦХИДНИ, ф. 50, оп. 1, од. зб. 1, арк. 72.
- ³⁵ Там же, од. зб. 19, арк. 167—168.
- ³⁶ Там же, арк. 32.
- ³⁷ Там же, арк. 34.
- ³⁸ Там же, арк. 35.
- ³⁹ Там же, арк. 13—14.
- ⁴⁰ XII съезд РКП(б). Стенографический отчет. — С. 650.
- ⁴¹ Н е н а р о к о в А. П. 70 лет назад: национальный вопрос на XII съезде РКП(б) // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 117.
- ⁴² Тайны национальной политики ЦК РКП(б). Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в г. Москве 9—12 июня 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1992. — С. 107—108.
- ⁴³ Там же. - С. 109.
- ⁴⁴ Там же. - С. 102.
- ⁴⁵ Там же. - С. 61, 62.
- ⁴⁶ Там же. - С. 108-109.
- ⁴⁷ Там же. - С. 240, 242.
- ⁴⁸ Там же. - С. 257-258.
- ⁴⁹ Там же. - С. 259.
- ⁵⁰ Г о б л П. Рождение сталинской национальной политики: Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9—12 июня 1923 г. // Межнациональные отношения в России и СНГ. Семинар Московского Центра Карнеги. Вып. 1. - М., 1994. - С. 19-20.
- ⁵¹ РЦХИДНИ, ф. 50, оп. 1, од. зб. 1, арк. 55-62.
- ⁵² К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Комунізм в Україні... — С. 238.
- ⁵³ "Ильич был тысячу раз прав" (Из переписки членов Политбюро ЦК РКП(б) в июле—августе 1923 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1991. - № 4. — С. 200.
- ⁵⁴ Кульчицкий С. Курс — украинизация // Родина. — 1999. — № 8. — С. 109.